

ערביי ארץ-ישראל ו'הספר הלבן' של שנת 1939

יוסף נבו

מאז הכיבוש הבריטי של ארץ-ישראל, בתום מלחמת-העולם הראשונה, סירבה המנהיגות הערבית הפלסטינית — בגלגוליה ובדפוסים-ארגוניה השונים — להכיר בזכות כלשהי של היישוב היהודי על ארץ-ישראל. עמדה שלילית זו היתה קיצונית ומוחלטת עד כדי-כך שהפוליטיקאים הפלסטינים לא הסכימו גם להידבר עם נציגי היישוב על עתיד הארץ, וראו רק את ממשלת המנדט ככת-שיח בתביעותיהם ובהשקפותיהם הלאומיות והמדיניות.

דבריה של האוכלוסייה הערבית גיבשו מערכת-טיעונים שנועדה להסביר מדוע יש לערבים זכות מלאה על הארץ ומדוע משוללים היהודים — ובייחוד התנועה הציונית — כל זכות עליה! מתוך מסכת הרכיבים שטוו עמדה זו נבעו שלוש דרישות מעשיות ובנות-ביצוע: (1) הפסקת העלייה היהודית; (2) הפסקת רכישת קרקעות על-ידי יהודים; (3) ביטול המנדט והקמת ממשלה פלסטינית עצמאית. דרישות אלה כונו על-ידי העסקנים המקומיים 'התביעות הלאומיות', לפי שוץ נועדו לעמוד נגד המפעל הציוני ולשמור על ערבותה של הארץ. לפיכך חזרו והועלו, כמעט ללא שינוי, בכל ימיו של המנדט, כאשר נקרתה ההודמנות לידי המנהיגות הערבית הפלסטינית: בהחלטות של כינוסים פוליטיים, במצעי-המפלגות, בעצומות שהוגשו לנציב העליון או לשר-המושבות, בדיונים עם נציגי ממשלת בריטניה ובתזכירים וגילויי-דעת שונים.²

חשיבותן של הדרישות גדלה, מנקודת-המבט הערבית, במיוחד במחציתן הראשונה של שנות השלושים, כאשר העלייה היהודית הגיעה לשיאים של יותר מ-60,000 נפש בשנה. לבד מהחשש שהיהודים יהיו לרוב בארץ, הביאה עלייה זו — שבניגוד לקודמותיה כללה גם בעלי-הון — לביקוש גובר והולך לקרקעות ולהאמרת מחיריהן. לפיכך היו ערבים רבים נכונים למכור אדמות יותר מאשר מסוגלים היו היהודים לקנות אותן. בין המוכרים, או המסייעים למכירה, אפשר היה למצוא אישים מן השורה הראשונה של הפוליטיקאים, הנכבדים ואנשי המסד הדתי.³

1 ריכוז טיעונים אלה וניתוחם ראה: י' פורת, צמיחת התנועה הלאומית הערבית-הפלסטינית, 1918-1929, ירושלים 1971, עמ' 30-50.

2 ראה, למשל: שם, עמ' 114; אחסאן אלנמר, תאריח' ג'בל נאבלס ואלבלקאא, ג, שכס [ללא שנת הוצאה], עמ' 203; עיסא אלספרי, פלסטיין אלערביה בין אלאנתדאב ואלצהיוניה, א, יפו 1937, עמ' 244-247; שם, ב, עמ' 27; Y. Porath, *The Emergence of the Palestine Arab National Movement*, II, London 1977, pp. 26, 119, 166; J. C. Hurewitz, *The Struggle for Palestine*, New York 1950, pp. 56-57.

3 Y. Porath, 'The Land Problem in Mandatory Palestine', *The Jerusalem Quarterly*, I (Fall 1976), pp. 23-24. במאמר זה יש רשימה מפורטת של האישים הללו.

גם האחראים לעיצובה ולביצועה של המדיניות המנדטורית היו מודעים להשפעה המכרעת של שלוש התביעות הערביות על כל ניסיון למצוא פתרון מוסכם בשאלת עתידה של הארץ. בגלל חשיבותן האבסולוטית של נקודות-המפתח שחשפו התביעות הללו ומחמת האינטנסיביות של הצגתן והחזרה העיקשת והמתמדת עליהן. ועדות-החקירה שהקימה ממשלת בריטניה לחקור את מעשי האיבה שפרצו בארץ בשנות העשרים והשלושים ציינו את חששם של הערבים מן העלייה היהודית ומרכישת הקרקעות ואת דרישתם לסיום המנדט ולהקמת ממשלה מקומית.⁴ 'הספר הלבן' של צ'רצ'יל משנת 1922 התנה את מכסות העלייה היהודית בכושר הקליטה הכלכלי של הארץ.⁵ אולם מ-1936 הצהירו הבריטים כי לא רק עקרונות כלכליים אלא גם שיקולים מדיניים ישפיעו על קביעת המכסות. הדין-וחשבון של ועדת פיל, שפורסם שנה לאחר-מכן, כלל המלצות להגבלת העלייה היהודית ולצמצום התפרסותם של היישובים היהודיים.⁶ ממשלת בריטניה לא קיבלה את המלצותיה של ועדת פיל לטווח רחוק (חלוקה) וטרחה להוכיח את אי-יכולתה לישם אותן על-ידי ועדה טכנית (ועדת וודהד). אך מכאן ואילך הסתמנה בקרב קובעי המדיניות הבריטים גישה שצדדה בצמצום קיצוני של העלייה ושל רכישת הקרקעות על-ידי יהודים ובקביעת מסגרת לכינונה בעתיד של ממשלה פלסטינית עצמאית, כדי לרצות את הערבים הפלסטינים ולשכנעם להסכים לדו-קיום יהודי-ערבי בארץ.

'הספר הלבן' של 1939

רעיונות אלה היו גם ברקעה של ועידת השולחן העגול בלונדון בפברואר 1939. היא נועדה לתת הזדמנות אחרונה ליהודים ולערבים להגיע להסדר, בטרם תחליט ממשלת הוד-מלכותו 'כטוב בעיניה'. גם לאחר כשלון הוועידה, כאשר דחו משלחות ערביי ארץ-ישראל ומדינות ערב את ההצעות הבריטיות, דגלה הממשלה בעקרונות אלה וקבעה אותם כאבני-יסוד למדיניותה החדשה בארץ-ישראל. מדיניות זו התפרסמה ב'ספר הלבן' של מקדונלד, ש-המושבות, ב-17 במאי 1939, ועיקריה היו קבלת החלטות לביצוע בשלושה תחומים:

1. חקיקה. מטרתה של המדיניות הבריטית היתה להקים מדינה עצמאית בארץ-ישראל, בה יחלקו ביניהם הערבים והיהודים את האחרייות לממשל. תקופת-המעבר עד לעצמאות תימשך עשר שנים ותתחיל עם השבת השקט והסדר לארץ. אז יחלו להעניק בהדרגה לבני-הארץ סמכויות במקמשל. יהודים וערבים ימונו לראש מחלקות ממשלתיות ויכהנו במועצה מבצעת שתהפוך אולי

4 *Report of the Commission on the Palestine Disturbances of August 1929*, Cmd. 3530, March 1930, pp. 113, 124-131; *Palestine Royal Commission Report*, Cmd. 5479, July 1937, pp. 242, 358, 365; *Survey of Palestine (Prepared in December 1945 and January 1946 for the Information of the Anglo-American Committee of Inquiry)*, pp. 18, 27-28

5 *Churchill Memorandum on Palestine*, Cmd. 1700, 1 July, 1922

6 דינים-וחשבונות של הוועדה מלכותית (לעיל, הערה 4), עמ' 366-367; באואר, דיפלומטיה ומחתרת במדיניות הציונית, 1939-1945, מרחביה 1966, עמ' 12.

במרוצת-התקופה למועצת-שרים. לאחר חמש שנים יכדוק גוף המורכב מתושבי ארץ-ישראל והממשלה הבריטית את ההסדרים והוא אשר ימליץ על חוקת המדינה. אם לאחר עשר שנים יראה כי יש לדחות את העצמאות, תתייעץ ממשלת בריטניה עם תושבי-הארץ, עם מועצת 'חבר הלאומים' ועם מדינות ערב השכנות ותבקש את שיתוף-הפעולה שלהם לעיצוב התכניות לעתיד.

2. עלייה. בחמש השנים הראשונות תותר עלייה של 75,000 יהודים, 10,000 נפש לשנה ועוד 25,000 פליטים שיורשו להיכנס לארץ כחלק מפתרונה של בעיית הפליטים היהודים. מספרי העולים הבלתי-ליגאלים ינוכו מן המכסות השנתיות. לאחר חמש שנים לא תהיה עלייה יהודית אלא בהסכמת ערביי ארץ-ישראל.

3. קרקעות. בכמה אזורים בארץ תיאסר העברתה של אדמה ערבית לידי יהודים ובאזורים אחרים יוגבלו העברות כאלה. לפיכך תוענקנה לנציב העליון סמכויות לאסור ולהסדיר (to regulate) העברת קרקעות. אם במשך עשר שנים יהיה הנציב העליון שבע רצון מן המצב, הוא יוכל לשנות את ההוראות המתייחסות לאיסור או להגבלתה של העברת הקרקעות ולהגדירן מחדש (to review and modify).⁷

עד כמה הושפעו העקרונות הגלומים ב'ספר הלבן' מן התביעות הלאומיות הערביות אפשר לראות גם ממבנה סעיפיו, המקביל למבנה התביעות הללו. תגובת הערבים למסמך זה – שהתקרב לדרישותיהם יותר מכל הצהרת מדיניות בריטית אחרת – היתה ביקורתית ונלהבת פחות מן המצופה. כדי להכינה מן הדין לבחון את מצבה של החברה הערבית בארץ באותה עת. עם פרסומו של 'הספר הלבן' מלאו שלוש שנים לפרוץ מעשי-האיבה הידועים בהיסטוריוגרפיה הערבית כ'מרד 1936-1939'. בתקופה זו היו נתונים ערביי הארץ, בהפסקות קצרות, במאבק אלים ומתמשך נגד המנדט הבריטי, נגד היישוב היהודי ונגד עצמם, לאחר שהמרד הדרדר בשנתו האחרונה למלחמת-אחים.

המנהיגות המוכרת של היישוב הערבי, הוועד הערבי העליון, הוצאה אל מחוץ לחוק באוקטובר 1937. מאז חדל גוף זה להיות פעיל ולא קיבל כל החלטות. הציבור הפוליטי הערבי המשיך להשתמש במונח זה לציון קבוצת העסקנים והפעילים שהסתופפה בצלו של אלחאג' אמין אלחסיני – מִפְתִּי ירושלים ונשיא הוועד הערבי העליון לשעבר – במקום גלותו בלבנון. קבוצה זו אָרְגְנָה, באמצעות שלוחותיה בדמשק ועל-פי הנחיותיו של המִפְתִּי, את המרד בארץ. בארץ-ישראל עסקו אנשיה, לבד מן הניהול השוטף של מעשי-האיבה, בכיצור מעמדו של אלחאג' אמין כמנהיגם של ערביי הארץ ובהרתעת כל גורם שינסה להציג קו מתון יותר או מנהיגות אחרת. בשלהי 1938 העריכו פקידיה של ממשלת המנדט – ובמידה רבה של צדק – כי רוב הציבור הערבי בארץ תמך במִפְתִּי ובמדיניותו, אם מתוך הכרה ואם מתוך פחד.⁸

7 Cmd. 6019

8 המזכיר הראשי של ממשלת ארץ-ישראל למושלי המחוזות, 29 בדצמבר 1938 — FO/371/23221, pp. 244-248

תוכנו של 'הספר הלבן' לא הפתיע רבים בציבור הערבי או בוועד הערבי העליון, שכן לכך ציפו, פחות או יותר,⁹ מה גם שהמפתי ראה כנראה עותק של המסמך זמן קצר לפני פרסומו. הוא קיבל אותו ממדינאים עיראקים, באמצעות אחד מאנשיו שביקר בבגדאד.¹⁰

ב־18 במאי נערכה בכיירות פגישה בראשות המפתי ובהשתתפות ג'מאל אלחסיני, ד"ר חסין אלח'אלדי, אלפרד רוק, פואד סאבא, מוסא אלעלמי, עזת דרוזה ומעין אלמאדי. באותו ערב פורסמה הודעה קצרה מטעם הוועד הערבי העליון שקבעה כי 'הספר הלבן' מושתת על ההצעות שבריטניה הגישה בוועידת לונדון ונדחתו פה-אחד על-ידי המשלחת הפלסטינית ומשלחותיהן של מדינות ערב. הוועד הצהיר כי עמדתו המשיכה להיות כעמדת המשלחות הערביות בוועידת לונדון והבטיח לפרסם בהקדם הודעה מפורטת יותר על סיבות הדחייה.¹¹ משמעות ההודעה היתה שהוועד הערבי העליון לא דחה לחלוטין את 'הספר הלבן'. אפשר היה להבין ממנה שאם ישנו ממשלותיהן של מדינות ערב את יחסן למדיניות החדשה ייתכן שהנהגת ערביי ארץ-ישראל תעשה זאת אף היא.¹² אף-על-פי-כן רווחה האמונה – הן בקרב ערביי ארץ-ישראל והן בקרב אנשי משרד-החוץ הבריטי – כי דחיית 'הספר הלבן' על-ידי מדינות ערב באה דווקא כתוצאה משתדלנותו של אלחאג' אמין אצל ראשי מדינות אלה.¹³ אם אמנם כך היה, סביר להניח שקצפו של המפתי יצא לא רק על עצם המדיניות החדשה אלא גם על כך שעם פרסומה הודיע שר-המושבות הבריטי בבית-הנבחרים כי המפתי לא יורשה לשוב לארץ-ישראל.¹⁴

תגובת הערבים בארץ לפרסום 'הספר הלבן' היתה אטית. גם אם באורח פרטי הסכימו רבים עם עקרונות המדיניות החדשה, הם לא הביעו דעתם זו בפומבי. העמדה הכללית היתה כי יש לחכות להודעה המפורטת שהובטחה להתפרסם על-ידי הוועד הערבי העליון.¹⁵ העיתונות עודדה קו פאסיבי זה; 'אלג'האד' קבע כי הוועד הוא הפוסק האחרון בשאלות הארץ ועל תושביה הערבים לחכות להחלטתו, כיוון שהאינטרס הלאומי דורש לא לנקוט כל עמדה לפני ש'החוגים האחראים' יפרסמו את החלטתם בדבר המדיניות החדשה. נכבדים בדרום-הארץ שפקידי הממשלה ביקשו את

9 מקמייקל (הנציב העליון) למקדונלד (שר-המושבות), 21 ביולי 1939, CO/733/398/75156 (part II).
 10 הווארד (הקונסול הכללי הבריטי בכיירות) למשרד-החוץ, 25 במאי 1939 (מספר 2/12/38), FO/371/23236.
 11 הווארד למשרד-החוץ, 19 במאי (מספר 61) FO/371/23236: פלסטין, ג'האד, 19 במאי 1939.
 12 ראשי מדינות ערב לא הגיבו רשמית על פרסום 'הספר הלבן'. ראש-ממשלת מצרים מסר הודעה לעיתונות ואמר כי ממשלת בריטניה לא קיבלה את דרישותיהן של מדינות ערב בנושא ארץ-ישראל ולפיכך אין הממשלות הערביות יכולות להמליץ בפני ערביי הארץ לשתף פעולה עם השלטונות הבריטים על בסיס המדיניות החדשה. ראה: הורוביץ (לעיל, הערה 2), עמ' 102; J. Marlowe, *The Seat of Pilate*. London 1959, p. 157.
 13 מונטגומרי (משרד-האווירייה) לאיירס (משרד-החוץ), 20 ביוני 1939, pp. 34-35, FO/371/23194: הוסטון-בווול (מן השגרירות הבריטית בבגדאד) למשרד-החוץ, 16 במאי 1939 (מספר 195), FO/371/23235: חיק א, מספר 167, 21 במאי 1939, ש"י חיפה, ארכיון תולדות ההגנה [להלן: את"ה].
 14 *Parliamentary Debates* (House of Commons), vol. 347, pp. 1436-1437.
 15 מקמייקל למקדונלד, 21 ביולי 1939, CO/733/398/75156 (part II; SF/80/39): מקמייקל למקדונלד, 30 במאי 1939 (מספר 641), CO/733/406/75872/12: הורוביץ (לעיל, הערה 2), עמ' 106; ג'האד, 19 במאי 1939: המפקדה הכללית של הכוחות הבריטים בארץ-ישראל למשרד-המלחמה, 30 ביולי 1939, WO/32/9500 (CR/PAL/7869).

חוות-דעתם על 'הספר הלבן' השיבו כי רק הוועד הערבי העליון והמפתי מוסמכים להביע דעה בנושא זה.¹⁶

הוועד הערבי העליון היה מרוצה מכך, לפי ששוב הוכחה הכרתו של הציבור הערבי כוועד ובעומד בראשו כמנהיגים המוסמכים היחידים; מה גם שהיעדר תגובה יצר רושם של החרמה והתעלמות מן המדיניות החדשה, רושם שתאם את האינטרסים של אלחאג' אמין ואנשיו. ייתכן אף כי הוועד נקט אמצעים כדי להבטיח את השתיקה הציבורית: נסיונותיו של העיתון 'פלסטיין' לפרסם פרשנות והערכה ל'ספר הלבן'¹⁷ נפסקו לאחר זמן קצר, ועל-פי 'דיעות ממקור ערבי' קיבל עורך העיתון מכתב איום לחדול מפרסום מאמרים אלה.¹⁸

בלטה בעמדתה החריגה 'מפלגת ההגנה הלאומית' הנשאיבית, יריבתם הוותיקה של אלחאג' אמין, משפחתו ומדיניותו. חברה היו מעורדים מאיסור שיכתו של המפתי וראו בפרסום המדיניות החדשה הזדמנות כפולה: לחידוש פעולתם הפוליטית ולשיתוף פעולה עם הבריטים בהגשמת 'הספר הלבן'. מהלך זה עשוי היה לאפשר להם לזכות בעמדות מנהליות חשובות, אם תחליט הממשלה לממש את הסעיף הנוגע למינוי תושבי-הארץ לראשי-מחלקות. לאחר פרסום 'הספר הלבן' חזר מנהיג הסיעה, ראע'ב אלנשאיבי, מגלותו הממושכת בקהיר. שיכתו לוותה פעולות של אנשי-המפלגה במקומות שונים בארץ למען 'הספר הלבן';¹⁹ אך היקפן, הצלחתן והשפעתן מוגבלות היו.

ההודעה המפורטת של הוועד הערבי העליון שדחתה את 'הספר הלבן' פורסמה רק ב-30 במאי 1939. העיכוב חל בשל חילוקי-דעות בין החברים הן בדבר עצם הדחייה והן בדבר ניסוחה.²⁰ המפתי ותומכיו הקרובים צדדו בדחיית המדיניות החדשה, בין השאר בגלל האיסור שצורף אליה על שובו של אלחאג' אמין לארץ.²¹

בימים האחרונים של חודש מאי נערכו פגישות יום-יומיות בכיתו של המפתי בכיירות, כדי לדון בנוסח התגובה ל'ספר הלבן'.²² השתתפו בהן לא רק חברי הוועד הערבי העליון לשעבר אלא גם אנשים מן הזרוע שישבה בדמשק והיתה אחראית לניהול המרד. אנשי קבוצה זו תמכו בכל לב

16 פלסטיין, 21 במאי 1939; ג'האד, 22 במאי 1939; עארף אלעארף, יומיאת ע'זה, 22 ביולי 1939, עמ' 4 (יומנו של עארף אלעארף בהיותו קצין מחוז בעזה בשנים 1939-1940), נמצא ב-Middle East Centre, St. Antony's College, Oxford

17 פלסטיין, 20, 21 במאי 1939.

18 הארץ, 31 במאי 1939.

19 תיק א, מספר 169, 28 במאי, ש"י חיפה, את"ה; הארץ, 30 במאי 1939; ראע'ב אלנשאיבי למקמייקל, 30 במאי 1939, CO/733/406/75872/12

20 דין-וחשבון של מפקד כנף ריצ'י (מן המטה הכללי של הכוחות הבריטיים בארץ-ישראל), 31 במאי 1939, שם; הווארד לבאגאלי (ממשרד-החוץ), 25 במאי 1939 (מספר 2/12/38), FO/371/23236; אחמד שקירי, ארבעון עם פי אליחאית אלעריבה ואלדוליה, ביירות 1969, עמ' 190.

21 להערכות ברוח זו ראה: המפקדה הכללית בארץ-ישראל למשרד-המלחמה, 30 ביולי 1939, WO/32/9500 (CR/PAL/7869/G); מקמייקל למקדונלד, 1 ביולי 1939 (מספר 744), CO/733/406/75872/12 (הכולל כרוז של שמונה מנהיגי כנופיות אשר גינו את המפתי על דחיית 'הספר הלבן'); תיק א, מספר 168, 25 במאי 1939, ש"י חיפה, את"ה.

22 הארץ, 28 במאי 1939; פלסטיין, 30, 31 במאי 1939.

בדחיית 'הספר הלבן' על הסף. המדיניות החדשה לא לוותה בחנינה למשתתפי המרד (כציפיות חלק מהם), ולפיכך נראתה קלושה ביותר אפשרות חזרתם ארצה בעתיד הקרוב, ובוודאי לא מתוך עמדה של כוח. הסיכוי היחיד, מבחינתם, היה לדחות את 'הספר הלבן' ולהמשיך במרד.²³ להערכת מקורות בריטיים, היססו מקורביו של המפתי לדחות את המדיניות החדשה מתוך הכרה שהיא העניקה לערבים חלק גדול משאיפותיהם.²⁴ עם זאת, קבלתה באורח רשמי היתה מתפרשת כהכרה במנדט ומתוך כך גם בהצהרת בלפור, דבר שהמנהיגים הפלסטינים לא היו נכונים לו. עוני עבד אלהאדי, ד"ר חסין אלח'אלדי, יעקוב אלע'וצין וכנראה גם אחמד חלמי וג'ורג' אנטוניוס נטו לראות בקבלת 'הספר הלבן' דרך טובה ביותר להשגת ויתורים נוספים.²⁵ אולם נראה שעמדתו של אלחאג' אמין היא שהכריעה את הכף לשלילה.

ב-30 במאי פורסם, כאמור, בכיירות גילוי-הדעת של הוועד הערבי העליון ובו דחה את 'הספר הלבן'. ההודעה נתחה את סעיפיה של הצהרת המדיניות הבריטית והצביעה על העניינים שהתנגדה להם בכל סעיף וסעיף. בנושא החקיקה והעצמאות טען הוועד כי המנדט נשאר, בסופו של דבר, בעינו, ואילו ההבטחה לעצמאות תוך עשר שנים לא היתה מספקת, כיוון שהיתה מסויגת ומותנית בהתפתחויות שונות. 'הספר הלבן' אישר גם את קיומו של הבית הלאומי היהודי, אשר 'האומה הערבית אינה מכירה בו'. בנושא העלייה הביעה ההודעה שביעות רצון מהגבלות העלייה, אולם דרשה הפסקתה לאלתר. היא תבעה גם איסור מוחלט של העברת קרקעות לידי יהודים ויצאה בחריפות נגד הזכרת האפשרות לדון בעתיד בהסרת ההגבלות. מסקנתו של הוועד הערבי העליון היתה אפוא כי המדיניות שהותוותה ב'ספר הלבן' לא מילאה את שאיפות הערבים ולכן אי-אפשר לקבלה.²⁶

לטענת אחמד אלשקירי נתקבלה ההחלטה פה-אחד.²⁷ אולם להערכת הנציב העליון חוברה ההודעה על-ידי עזת דרוזה, וחברי הוועד הערבי העליון לא ראו אותה לפני פרסומה.²⁸ הערכה זו נראתה סבירה והיא חוזקה מאוחר יותר בטענתם של עוני עבד אלהאדי ואחמד חלמי, בשמם ובשם עבד אללטיף צלאח, יעקוב אלע'וצין, חסין אלח'אלדי ופואד סאבא, כי הודעת הוועד הוכנה ופורסמה בלי ידיעתם והם לא חתמו עליה.²⁹ יתר על כן, מבין שמונה חברי הוועד הערבי העליון לשעבר שהו בכיירות ביום הפרסום רק אלחאג' אמין ואלפרד רוק.³⁰

23 דין-וחשבון של מפקד כנף ריז'י (לעיל, הערה 20): שקירי (לעיל, הערה 20), עמ' 190.

24 למפסון לבטלר (ממשרד-החוץ), 30 במאי 1939, FO/371/23235; מקקרט (הקונסול הבריטי בדמשק) למשרד-החוץ, 20 במאי 1939 (מספר 43), CO/733/75872/30.

25 דין-וחשבון של מפקד כנף ריז'י (לעיל, הערה 20): מקקרט לבקסטר (ממשרד-החוץ), דין-וחשבון פוליטי על סוריה, 27 במאי 1939 (מספר 20), FO/371/23277, pp. 330-311.

26 לנוסח גילוי-הדעת ראה: הווארד להליפקס (שר-החוץ הבריטי), 6 ביוני 1939 (מספר 63-142/12/2), FO/371/23236; ג'האד, פלסטין, 1 ביוני 1939.

27 שקירי (לעיל, הערה 20), עמ' 191.

28 מקמייקל למקדונלד, 13 ביולי 1939 (מספר 485), CO/733/412/75893/2.

29 קינגסלי-היח' (סגן המפקח הכללי של משטרת ארץ-ישראל) למקמייקל, 14 ביולי 1939, FO/371/23239; p. 117; מקמייקל למקדונלד, 14 בינואר 1940, FO/371/24565, pp. 178-179.

30 כרוז של שמונה מנהיגי כנופיות, CO/733/406/75872/12; מוסא אלעלמי, ג'ורג' אנטוניוס, אחמד שקירי ואחרים הודו בשיחות פרטיות כי לא היו מרוצים מן ההחלטה השלילית. ראה: פורת (לעיל, הערה 2), עמ' 293.

פרסום ההודעה לא שינה את הלכי-הרוח בארץ ולא גרר תגובות רבות. החוגים הפוליטיים לא התנערו מקפאונם ואילו בעיני הציבור הערבי בכללו גילוי-דעת זה היה מוכן 'עוד פחות מן הספר הלבן עצמו'.³¹ הכל שאפו לחזור לנורמאליזאציה וכי גילויי האחרונים של המרד יעלמו. בדרך-כלל חששו אנשים להביע דעות אלה בפומבי; אולם כאשר שאלו נציגי הממשלה נכבדים ערבים לדעתם על 'הספר הלבן' הם התנו תשובתם בעמדת הוועד הערבי העליון.³² בקרב אלה מחברי הוועד שההודעה השוללת את 'הספר הלבן' פורסמה בלי ידיעתם, התגבשה ההכרה כי במסמך היו הישגים רבים לערבים וכי אולי אפשר לשכנע את ממשלת בריטניה לוותרים נוספים — אם ינסו לעשות זאת בדרכי נועם ולא בנוקשות ובלי פשרות כנהוג עד אז. כמה מהם (יעקוב אלע'וצין, אחמד חלמי ועוני עבד אלהאדי) יצרו בקיץ 1939 קשר עם הנציגות הבריטית בקהיר והביעו נכונות לשתף פעולה עם ממשלת בריטניה על-פי עקרונות 'הספר הלבן'. הם הבטיחו לנסות ולשכנע את המפתי, ואם יסרב — ינתקו עמו את הקשרים. בתמורה דרשו ויתורים נוספים בנוסח המדיניות החדשה, כדי שיוכלו להוכיח לערביי ארץ-ישראל כי פעולתם — שהיתה כרוכה בקריאת תגר על מדיניותו של המפתי — הביאה להישג של ממש.³³ הנציגים הבריטים הציעו להם לחזור ארצה (עד אז נאסרה כניסתם בשל היותם חברי הוועד שהוצא אל מחוץ לחוק) ולשתף פעולה עם הממשלה בהגשמת 'הספר הלבן'.³⁴ אולם השלושה חששו לנקוט צעד כה חד-משמעי ופרובוקטיבי כלפי אלחאג' אמין והמגעים עמם הסתיימו בלא כלום.

התקנות בדבר העברתן של קרקעות

עד פרוץ המלחמה לא השתנתה עמדתו הרשמית של הוועד הערבי העליון וגם עמדתו של הציבור הערבי הפוליטי בארץ (להוציא את אנשי 'מפלגת ההגנה הלאומית'), אשר שללו את 'הספר הלבן'. עם זאת למד רוב הציבור להבחין בין אופיו ההצהרתי של המסמך, כהצהרת מדיניות, לבין היותו מכשיר ביצועי (אם אמנם יבוצע) לצמצום כוחו והיקפו של הבית הלאומי היהודי. על כן שאפו רוב בניינה ומניינה של האוכלוסייה הערבית, למעט קבוצות קטנות, להגשמה מעשית ושקטה של הסעיפים הביצועיים של 'הספר הלבן': הגבלת העלייה היהודית, צמצום אפשרויותיהם של יהודים לרכוש אדמות והכנות להרחבת האוטונומיה הפוליטית של האוכלוסייה,³⁵ בלי להכיר במדיניות

31 מקמייקל למקדונלד, 21 ביולי 1939 (SF/80/39) (part II), CO/733/398/75156.

32 מקמייקל למקדונלד, 2 ביוני 1939 (מספר 652), שם; מקמייקל לפרקינסון (כמשרד-המושבות), 11 ביולי 1939, CO/733/406/75872/12; פלסטיין, 18 ביוני 1939.

33 למפסון למשרד-החוץ, 3 ביוני 1939 (מספר 164/S, 165/S), FO/371/23237.

34 למפסון למשרד-החוץ, 15 ביוני 1939 (מספר 375); 18 ביוני 1939 (מספר 385), שם; למפסון לאוליפנט (ממשרד-החוץ; מספר 2/388/39); למפסון למשרד-החוץ, 30 ביולי 1939 (מספר 76), FO/371/23238.

35 להערכת שלטונות ארץ-ישראל, חששו מביצוע מדיניות זו בעלי-קרקעות שקיוו למכור אדמות ליהודים וכן חלק מן הנוצרים שחשדו כי הגשמת סעיף החקיקה ב'ספר הלבן' תנציח את עדיפות הרוב הערבי-המוסלמי ותפגע במעמדם ובכוחם בכקידות הממשלתית, בה רב היה חלקם ממספרם היחסי באוכלוסייה. מקמייקל למקדונלד, 14 באוקטובר 1939, pp. 237-238, FO/371/23251; על השואפים להגשמה שקטה של 'הספר הלבן' ראה: דין-חשכון אירועים, אוגוסט-נובמבר 1939, p. 80, FO/371/24563; למפסון למשרד-החוץ, 30 בדצמבר 1939, FO/371/24565, pp. 165-166.

'הספר הלכך' כמחייבת אותם. גם מקורכיו של אלחאג' אמין הודו, על אף ביקורתם על 'הספר הלכך', כי יש בו משהו.³⁶

היחידים שהפעילו לחץ גלוי על הממשלה לבצע את המדיניות החדשה היו מנהיגי 'מפלגת ההגנה הלאומית'.³⁷ הם תמכו רשמית במדיניות זו, ראו בהגשמתה המהירה הוכחה פומבית לצדקת דרכם הפוליטית וסיכויים לשיפור מעמדם הציבורי. הם המשיכו לקוות כי כאשר יוגשמו הסעיפים התחוקתיים יהיו הם מן הראשונים לזכות במינוי של ראשי־מחלקות.³⁸

מכיוון שהגבלת העלייה היהודית כבר נכנסה לתוקף וראשית הפעולות המובטחות בנושא השלטון העצמי נדחו לתקופה בלתי מוגדרת (as soon as peace and order have been sufficiently restored), נשארה הגבלתה של רכישת הקרקעות הנושא האחרון המובטח ב'ספר הלכך' שציפו ליישמו. עוד לפני פרסום התקנות שעניינן בהעברת קרקעות, נמתחה בחוגים שונים בציבור הערבי ביקורת על הממשלה שאינה מפעילה אותן. בחוגים אחרים, מצומצמים יותר, היתה ביקורת הפוכה שכוונה נגד הוצאתם מן הכוח אל הפועל.³⁹

כ־28 בפברואר 1940 פורסמו 'תקנות בדבר העברת קרקעות בארץ־ישראל' (Palestine Land Transfer Regulations), ועל־פיהן חולקה הארץ לשלושה: איזור A (הגליל המערבי והמרכזי, יהודה, שומרון והנגב הצפוני — כ־63% משטח הארץ) בו נאסרה לחלוטין העברת קרקע לידי מי שאינו ערבי־פלסטיני; איזור B (הנגב הדרומי והערבה, עמק־הירדן ועמק בית־שאן, הגליל העליון והגליל המזרחי — כ־32% משטח הארץ) בו הוגבלו העברות קרקע והותנו באישור הממשלה; האיזור השלישי (מישור־החוף, עמק־זבולון וסביכות ירושלים — כ־5% משטח הארץ) היה איזור חופשי (Free Zone), בו הותרה העברת קרקעות ללא הגבלה.⁴⁰

היישוב היהודי ומוסדותיו הגיבו על תקנות אלה בשביתה כללית ובהפגנות אלימות,⁴¹ ואילו התגובה הערבית היתה מגוונת. בעיקרו של דבר הביעו ערביי הארץ שביעות רצון וסיפוק. התגובה היהודית הנועזת הפכה את התקנות, מנקודת־המבט הערבית, לניצחון.⁴² בעלי־קרקעות לא היו מרוצים

36 דין־חשבון על פגישה בין מקדונלד לג'ורג' מנצור (מן המשרד הערבי בלונדון), 17 באוקטובר 1939, גנזך המדינה [להלן: ג"מ], חטיבה 65-3098.

37 אליהו ששון, 'הערבים כשעה זו', דין־חשבון (כנראה מינואר או מפברואר 1940), הארכיון הציוני המרכזי [להלן: אצ"מ] S/25/3865.

38 מבחינתם היתה זו תקווה במקומה. בנובמבר 1940 כתב הנציח העליון לשר־המושבות כי אם תועלה השאלה בדבר מינוי ראשי מחלקות פלסטינים הוא מציע את סלימאן טוקאן (ראש עיריית שכם, מראשי הסיעה הנשאיבית) לתפקיד ראש מחלקת החקלאות. מקמייקל ללורד לויד (שר־המושבות), 12 בנובמבר 1940, FO/371/24565, p. 142.

39 א' ששון לברנרד ג'וזף, 26 בפברואר 1940, אצ"מ S/25/6934; ששון לג'וזף, 27 בפברואר 1940, אצ"מ S/25/3568; מקמייקל למקדונלד, דינים־חשבונות חודשיים, 29 בפברואר 1940 (מספר 180), FO/733/421/75156/143.

40 *Laws of Palestine*, II, 1940, p. 327.

41 ראה: י' סלוצקי (עורך), ספר תולדות ההגנה, ג, תל־אביב תשל"ב, חלק ראשון, עמ' 135-140.

42 דין־חשבון של אירוועים, מארס־מאי 1940; ג'יפארד (המפקד העליון של הכוחות הבריטיים בארץ־ישראל) למשרד־המלחמה, 9 במארס 1940 (HP/2975) CO/733/424/75528/74; מקמייקל למקדונלד, 3 במארס 1940 (מספר 190), CO/733/418/75072/9; וכן: *Times*, March 1, 1940.

מפרסומן לפי שנהגו למכור אדמות ליהודים, והוא הדין בפלאחים שהתקנות החדשות צמצמו את אפשרויותיהם לביסוס כלכלי על-ידי מכירת חלק מאדמותיהם ליהודים. לטענתם, הם 'הוסגרו' עתה לחסדי האפנדים וחששו כי הללו עתידים לגזול את אדמותיהם במחירים נמוכים.⁴³ המתנגדים לא הביעו בגלוי את ביקורתם על התקנות, אף כי מכמה כפרים שוגרו לנציבי העליון מכתבי-מחאה. טענת המוחים היתה כי הן מונעות מבעלי רכוש להשתמש ברכושם כראות-עיניהם ופוגעות בפיתוח אזורים נרחבים של הארץ.⁴⁴ אולם למשרדי-הממשלה הגיעו גם הבעות תמיכה ומברקי-תודה רבים על הצעד שנקט.⁴⁵

לבד מן ההתייחסות העניינית לתקנות כלשעצמן, הן נבדקו גם בהקשרה של המדיניות הממשלתית המורכבת, שכן היו חלק ממנה. על רקע זה הסתייגו מהן החסינים, אנשי המפתח. הם טענו כי הבריטים אינם מתכוונים לממש את התקנות שנועדו לרכוש את אהדת העולם הערבי בעת המלחמה ולהטותו לצד בנות-הברית. תומכיו של אלחאג' אמין קיבלו הוראות להימנע מהבעת תודה לממשלה.⁴⁶ נראה כי אחת הסיבות להתנגדות החסינים לתקנות — לפחות במישור המקומי — היתה העובדה כי יריביהם הנשואיבים, אנשי 'מפלגת ההגנה הלאומית', התייחסו לפרסומן כאל הישג של סיעתם לבדה.

למעט החסינים, כמעט כל הקבוצות האחרות שהביעו תמיכה בתקנות שיבחו אותן כחלק מן 'הספר הלבן' וכמורות על כוונת הממשלה לבצע את המדיניות הגלומה בו (אחת הטענות נגד 'הספר הלבן' היתה כי אין הממשלה מתכוונת להגשימו). זאת, כאמור, בלי להכיר רשמית במדיניות זו. האמונה המתחזקת כי הממשלה עומדת אמנם לבצע את 'הספר הלבן' באה לידי ביטוי במאמרי-מערכת בעיתונים ובתגובות בעל-פה. המדיניות החדשה הוצגה כחיובית מעיקרה ופרסום התקנות תואר כצעד גדול לקראת יישוב הגיוני של שאלת ארץ-ישראל.⁴⁷

פרשה זו היתה נקודת-ציון בתהליך שהחל למעשה עם פרוץ המלחמה: הסכמה שבשתיקה ליסור הלבן והכרה כי הוא טוב לערבים. אחרי פברואר 1940 רבו ההתייחסויות למסמך בהתבטאויות של

43 תזכיר פנימי של הסוכנות היהודית, 19 במארס 1940, אצ"מ S/25/4131; דין-וחשבון של אירועים, מארס-מאי 1940; גיפארד למשרד-המלחמה, 9 במארס 1940 (HP/2973) CO/733/424/75528/74; 12 כפריים מיפיע לנציב העליון, מצורף למכתב מקמייקל ללורד לוי, 24 במאי 1940, CO/733/425/75872/12.

44 מקמייקל ללורד לוי, שם. למכתב מצורפות עשר מחאות חתומות על-ידי כמה עשרות מח'תארים ונכבדים מכפרים באזורי הארץ השונים. פקידים בריטים טענו כי אנשי המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית אחראים היו לחלק מן המחאות. בכמה מקרים נשמעות הטענות משכנועות. ראה, למשל: דין-וחשבון דר-שבועי של מושל מחוז הגליל לחקופה 1-15 במארס 1940, שם.

45 לנוסח המכתבים ראה: CO/733/425/75872/12; מכתבים נוספים מצורפים לאיגרת מקמייקל אל הלורד לוי, 24 במאי 1940, שם; דין-וחשבון מחרון, 12 במארס 1940, אצ"מ S/25/6934; Times, March 7, 1940; חלק ממכתבי התמיכה נשלח בהשראת פעילי 'מפלגת ההגנה הלאומית'. ראה, למשל: דין-וחשבון מיפו, 10 במארס 1940, אצ"מ S/25/6934.

46 א"ח כהן לד' בן-גוריון, 4 במארס 1940; דין-וחשבון משכם, 10 במארס 1940, שם; דין-וחשבון מיפו, 20 במארס 1940, אצ"מ S/25/7908.

47 דפאע, 1 במארס 1940; צראט אלמסתקים, 29 בפברואר, 5 במארס, 1940; פלסטין, 8 במארס 1940; מקמייקל למקדונלד, 3 במארס 1940 (מספר 190), CO/733/418/75072/9.

אישי ציבור פלסטינים ובמגיעיהם עם השלטונות. ההתייחסויות היו גם לאקטיביות יותר. במקום להזכיר את 'הספר הלבן' או אחד מסעיפיו, היתה עתה אופיינית הדרישה או התיביעה להגשמתו. יותר ויותר אישים וקבוצות פוליטיות בקרב ערביי ארץ-ישראל דרשו את ביצוע 'הספר הלבן' על כל סעיפיו – ובהקדם, בעיקר כאשר לסעיף החקיקה. משמעות הדרישה היתה שהממשלה תקיים גם סעיף זה ולא תסתפק בהגבלות העלייה היהודית וצמצומה של רכישת הקרקעות וכי ביצוע ההוראות המעשיות שבסעיף – מינוי ראשי-מחלקות פלסטינים והתחלת תקופת-המעבר – יחל מיד, ולא 'כאשר ישררו השלום והסדר'. כתחליף להגשמה מיידית היו חלק מן התובעים מוכנים להסתפק בהבטחת הממשלה לעשות זאת מיד עם תום המלחמה. עמדה זו נקטו אנשי 'מפלגת ההגנה הלאומית', 'אלאסתקלאל'⁴⁸ ואפילו החסינים, לרבות אישים מקורבים ביותר לאלחאג' אמין עצמו.⁴⁹

ההבדל העיקרי בין עמדת החסינים ועמדת השאר היה מידת הנכונות להתפשר על עתוי ביצועו של סעיף החקיקה. הראשונים התמידו בדרישתם להגשמתו לאלתר, ואילו השאר נכונים היו להמתין זמן-מה. מבחינה פורמאלית ומנקודת-המבט של ממשלת בריטניה היתה הקדמת הוצאתו לפועל של סעיף זה או אחר מן 'הספר הלבן' מתפרשת כשינוי וכסטייה מן הנאמר בו, מה גם שניתן לה זמן להכרעה על-ידי ניסוחו של הסעיף שהורה על תקופת-מעבר של עשר שנים והשאיר לשיקול דעתה של הממשלה את קביעת מועד התחלתה. על נכס זה לא היתה הממשלה מוכנה לוותר.⁵⁰ על כן חזרו ממשלות ארץ-ישראל ובריטניה והצהירו כי אין ככוונתן לשנות את 'הספר הלבן' או להקדים את ביצוע הסעיף הנדון. הוא ימומש, כך נקבע והוצהר, 'בבוא העת' (in due course) ובוודאי לא לפני תום המלחמה.⁵¹

למרות התביעה לביצוע סעיפיו של 'הספר הלבן', עמדו כל הסיעות הפוליטיות (למעט הנשאיבים) בסירובן להכיר בו באורח רשמי. הסיבות שמנעו קבלתה של מדיניות זו במאי 1939 תקיפות היו גם בשנות המלחמה הראשונות. הוועד הערבי העליון לא היה קיים, אפילו במסגרת

48 דין-וחשבון מחברון, 12 במארס 1940, אצ"מ S/25/6934; 'מהנעשה במחנה הערבי', סקירה לילי-דצמבר 1942, אצ"מ S/25/3303; א' ששון למ' שרתוק, 2 באוגוסט 1942, אצ"מ S/25/3140 II; א"ל קירקרדיד (מן המזכירות הראשית של ממשלת ארץ-ישראל) למקפרסון (המזכיר הראשי), 19 ביוני 1940, CO/733/426/75872/85/41; מקמייקל ללורד לויד, 11 באוקטובר 1940, CO/733/426/75872/85; דין-וחשבון של מקפרסון, 17 בנובמבר 1941, CO/733/444/75872/120 (1941); ר' סקוט (המזכיר הראשי) לבנט (ממשרד-החוזר), 26 באוגוסט 1942, FO/921/6; צראט, 25.15.7 במארס 1940. על המפלגות השונות והאישים שעמדו בראשן ראה: 'שמעוני, ערבי ארץ-ישראל, תל-אביב תש"ז, עמ' 206-211, 282-283, 335-342.

49 מקפרסון לאמיל אלעזרי (מזכ"ל 'המפלגה הערבית הפלסטינית'), 23 בספטמבר 1940, FO/371/24566; 'Memorandum on Arab Affairs', תזכיר של ג'ורג' אנטוניוס, מצורף למכתבו של מקמייקל, 3 באוקטובר 1940, FO/371/27043, pp. 14-15.

50 אפשר גם שממשלת בריטניה חששה מהתפרצות אלימה של היישוב היהודי, אשר הגיב באורח קיצוני לאחר פרסומן של תגנות ההעברה של הקרקעות. יישום מוקדם של הסעיף המנציח את היהודים כמיעוט עלול היה להביא להתקוממות יהודית. ל' הירשוביץ, הרייך השלישי והמזרח הערבי, מרחביה 1965, עמ' 90.

51 לורד לויד למקמייקל, 1 באוגוסט 1940 (מספר 2), FO/371/24566, p. 196; מקפרסון לאמיל אלעזרי, 23 בספטמבר 1940, שם, עמ' 200; דין-וחשבון של פגישה בין הנציג העליון לסלימאן טוקאן, 28 בספטמבר 1940, CO/733/426/75872/85

ארעית שדחתה את 'הספר הלבן' עם פרסומו. כל עוד לא נמצא גוף שיכול היה לבטל את ההחלטה, ראו אותה ראשי הסיעות הפוליטיות כמחייבת, מה גם שראשי מדינות ערב לא חזרו בהם מעמדתם השלילית ל'ספר הלבן'. סיבה אחרת לאי-ההכרה נבעה, ככל הנראה, מפרשנותו של המצב הקיים: כל עוד לא הכירו ערביי ארץ-ישראל רשמית במדיניות זו, היתה להם הזכות לשוב ולדרוש ויתורים לשינוי המצב לטובתם.

שליחות ניוקומב

בקיץ 1940 היה ניסיון יוצא דופן להידברות בשאלת 'הספר הלבן': משרד-המושבות ניסה ליצור קשר עם המפתי שישב אז כגולה בעיראק. לאחר הקמת ממשלת הקואליציה הלאומית של וינסטון צ'רצ'יל, במאי אותה שנה, החליט שר-המושבות החדש, הלורד לויד, הידוע בנטייתו הפרו-ערביות,⁵² לנסות ולהשיג את הכרתו של אלחאג' אמין ב'ספר הלבן'. כך קיווה להבטיח את תמיכת ערביי ארץ-ישראל בכריטיניה בזמן המלחמה, או לפחות לשמור את הנייטרליות שלהם. ביולי שיגר לויד לעיראק את הקולונל ס"פ ניוקומב, ששירת במלחמת-העולם הראשונה לצדו של ת"א לורנס כיועץ לצבא השריפי. הלה נפגש עם אישים פלסטינים ועיראקים ממקורבי המפתי. שלא השתתף בדיונים.⁵³ כמהלך הפגישות נחתם בראשי-יתבות הסכם, לפיו התחייבו ערביי ארץ-ישראל לתמוך בכריטיניה ולהסכים ל'ספר הלבן', בתנאי שהסעיף הנוגע להענקת שלטון עצמי יבוצע לאלתר. נורי אלסעיד, שהיה אז שר-החוץ העיראקי, התחייב — על דעת כל שרי-הממשלה — כי אם יבוצע ההסכם תעמיד עיראק שתי דיוויזיות, כמחצית צבאה, לשירות בנות-הברית מחוץ לעיראק.⁵⁴ פירושה של הבטחה זו היה למעשה הכרות מלחמה על מדינות הציר.

אלחאג' אמין התנגד להסכם בחריפות (את הצד הפלסטיני ייצגו בדיונים ג'מאל אלחסיני ומוסא אלעלמי), ורק לאחר לחצם הכבד של העיראקים נעתר לו באי-רצון גלוי.⁵⁵ אולם ברגע האחרון דחתה ממשלת כריטיניה את טיוטת ההסכם שהושג כנגדאד.⁵⁶ אחת הסיבות לצעדה המפתיע של הממשלה הבריטית היתה החשש לתגובת היישוב היהודי בארץ-ישראל, אשר אחרי הגבלת העלייה ו'גזירות הקרקע' עלול היה לראות ביישום מלא ומוקדם של 'הספר הלבן', בעיצומו של המאבק נגד

52 וינסטון צ'רצ'יל הגדירו כ-"Convinced anti-Zionist and pro-Arab...": ראה ג' כהן, 'וינסטון צ'רצ'יל והקמת ועדת הקבינט לשאלת ארץ-ישראל (אפריל-יולי 1943)', הציונות, ד (1975), עמ' 271, הערה.

53 אח'באר אליום, 26 באוקטובר 1957 (זכרונות המפתי); G. Furlonge, *Palestine is My Country—The Story*; London 1969, p. 127. M. Khadduri, 'General Nuri's Flirtations with the Axis Powers', *MEJ*, XVI (1962), p. 331. ראה גם: *of Musa Alami*, London 1959, p. 127.

54 תזכירו של ניוקומב למשרד-החוץ, 16 בספטמבר 1940, FO/371/24565, pp. 103-104; ראה גם: הורוביץ (לעיל, הערה 2), עמ' 149-150; הירשוביץ (לעיל, הערה 50), עמ' 89; דין-וחשבון של מוסא אלעלמי על השיחות עם ניוקומב (ללא תאריך), FO/371/40143, pp. 117-118; ח'דורי, שם, עמ' 330-331; מחמד עזת דרווה, חול לאחרכה אלערביה אלהדית'ה, ג, צידון 1959, עמ' 254-255; R. Maugham, *Approach to Palestine*, London 1947, p. 62; M. Abcarious, *Palestine through the Fog of Propaganda*, London 1946, p. 212.

55 דין-וחשבון של מוסא אלעלמי על השיחות עם ניוקומב, שם.

56 שם; וכן: פרלונג' (לעיל, הערה 53), עמ' 127; אבכאריוס (לעיל, הערה 54), עמ' 212; G. Kirk, *The Middle East in the War*, London 1952, p. 64.

גרמניה, עילה למהומות אנטי-בריטיות.⁵⁷ הסכם עם המפתי היה פוגע, להערכת אנשי משרד-החוץ הבריטי, במעמדם של ערבים בארץ-ישראל שהחלו להראות אז סימני שיתוף-פעולה עם הממשלה.⁵⁸ סיבה נוספת היתה לחץ חזק של מפקדי-הצבא במזרח-התיכון שלא לעשות כל עסקות עם אלחאג' אמין. שכן הם והממונים עליהם במשרד-המלחמה ראו בו את שורש כל צרותיה של בריטניה באיזור ואף הטיפו לפעולות דראסטיות נגדו. סביר להניח כי עמדתו של צ'רצ'יל — לאור כל השיקולים שצוינו — היא שהכריעה את הכף נגד הידברות עם אלחאג' אמין והכנסת שינויים בהצהרת המדיניות של 1939.

חידוש הפעילות הפוליטית

עם חידוש הפעילות המפלגתית והפוליטית של ערביי ארץ-ישראל, בסוף שנת 1942 ובמהלכה של שנת 1943, הגדירו כל ארגון ומפלגה את עמדותיהם ביחס ל'ספר הלבן' ופרסמו אותן. הדבר קשור היה קשר הדוק בסיבות שהביאו לחידוש הפעילות באותה תקופה.⁵⁹ הידיעות הראשונות על היקפה של השואה שעברה על יהדות אירופה הגיעו לארץ בתקופה זו והביאו לתביעות יהודיות לפתיחת שעריה לשארית-הפליטה, כתמיכת דעת-הקהל בעולם. מבחינת הערבים, הדגישו אירועים אלה את חשיבות הסעיף ב'ספר הלבן' שהגביל עלייה והתנה את המשכה, מעבר לשיעור נתון ולתקופה נתונה, בהסכמה ערבית. גורם שני שמיקד את ההתעניינות ב'ספר הלבן' היו המהלכים שננקטו, החל משנת 1943, להקמת ליגה ערבית. הנספח 'הארץ-ישראלי' בפרוטוקול שסיכם את הוועידה המכינה לאחזרת ערב באלכסנדריה באוקטובר 1944 ניתן היה לפירוש כנכונות של מדינות ערב לקבל את 'הספר הלבן' כבסיס לשיתוף-פעולה עם בריטניה בעתיד. כך אף ראו אותו הנציגים הבריטים באיזור.⁶⁰ גם החלטות כנס היסוד של הליגה הערבית בקהיר, במאוס 1945, התפרשו על-ידי הציבור הפוליטי הערבי-הפלסטיני בהסכמתן של מייסדות הליגה למדיניות 'הספר הלבן'.⁶¹ עד אז היה אחד הטיעונים של הפוליטיקאים הפלסטינים בדחייתו של 'הספר הלבן' כי עמדה זו תאמה את המלצותיהן של מדינות ערב.

אמנם ראשי מדינות ערב ניסו כמה פעמים בעבר לשכנע את ערביי ארץ-ישראל לשתף-פעולה בהגשמת 'הספר הלבן', לאלתר או בתום המלחמה, ובתמורה עשו להתחייבות ממשלת בריטניה למועד הביצוע.⁶² אולם באורח רשמי לא חזרו המדינות מקביעתן בחודש מאי 1939 כי אי-אפשר

57 הירשוביץ (לעיל, הערה 50), עמ' 90; פרלונגי (לעיל, הערה 53), עמ' 128; ראה גם: G. Warner, *Iraq and Syria, 1941*, London 1974, pp. 45-46

58 תזכיר של באגאלי (ממשרד-החוץ) על מברק של ניוטון (השגריר הבריטי בעיראק) למשרד-החוץ, 15 בספטמבר 1939 (מספר 333), FO/371/23240

59 על הסיבות הללו ראה: י' נבו, 'ההתפתחות הפוליטית של התנועה הלאומית הערבית הפלסטינית 1939-1945', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל-אביב, 1977, עמ' 228-233.

60 מרלו (לעיל, הערה 12), עמ' 180; דין-וחשבון של מרכז המודיעין הפוליטי במזרח-התיכון על ועידת אלכסנדריה, FO/371/39991, p. 129

61 פלסטין, 21 במאוס 1945.

62 'מדינות ערב וארץ-ישראל', תזכיר שר-החוץ (הליפקס) לקבינט המלחמה, 12 ביוני 1940, FO/371/24566, p. 136

להמליץ בפני ערכי ארץ-ישראל לשתף-פעולה עם השלטונות. עתה האמינו הפוליטיקאים המקומיים כי הסתמנה תפנית בעמדת מדינות ערב, והתפתחות זו הצדיקה הערכה מחודשת של עמדותיהם. על רקע זה רבו ההתכתאויות הפומביות בנושא זה וגדל העניין הציבורי סביבו. ביום השנה להצהרת בלפור בשנת 1943 החלה העיתונות הערבית בארץ לפרסם בהמשכים את הנוסח המלא של 'הספר הלבן'.⁶³

כמו בשנות המלחמה הראשונות, כך גם לקראת סופה המשיכו הקבוצות הפוליטיות – קיצוניות כמתונות – לתבוע את הפסקת העלייה היהודית, את הפסקת מכירתן של הקרקעות ואת סיום המנדט. אולם עתה הן התייחסו ל'ספר הלבן' כולו כאל מדיניות בריטית מחייבת.

עם התארגנותה המחודשת של הסיעה החסינית במסגרת 'המפלגה הערבית הפלסטינית', היא הגדירה את עמדתה כלפי 'הספר הלבן'. גישתה לא היתה שונה מזו החסינית מאז פרסומה של המדיניות החדשה. למרות היבטיה החיוביים, בהגבלת העלייה היהודית ובצמצום התפשטותם הטריטוריאלית, לא הבטיחה המדיניות החדשה עצמאות מידית לארץ, ולכן הוחלט להמשיך ולהתנגד לה. שלילת 'הספר הלבן' היתה למדיניותה המוצהרת של המפלגה,⁶⁴ אך היא המשיכה לתבוע גם את הגשמת המדיניות המוגדרת בו בלי 'לקרוא לילד בשמו'. כך, למשל, דרש תופיק צאלח אלחסיני, נשיא המפלגה בפועל, כי ממשלת הוד-מלכותו תקיים את ההבטחות שניתנו לערבים ב'הודמנויות שונות': הפסקתן של העלייה ושל מכירת קרקעות ליהודים, סיום המנדט והענקת עצמאות לארץ-ישראל.⁶⁵

אנשי מפלגת 'אלאסתקלאל' (שהחליפה מאז שנת 1943 את הנשאיבים בנושא דגל האופוזיציה הפנימית לחסינים) נקטו עמדה הפוכה מזו של 'המפלגה הערבית הפלסטינית'. המפלגה החסינית ראתה באי מימוש הסעיף השלישי של 'הספר הלבן' לאלתר עילה לפסילתו המוחלטת, על אף חלקיו החיוביים. 'אלאסתקלאל', לעומת זאת, ראתה בסעיפים החיוביים (עלייה וקרקע) הישגים כה גדולים עד שהצדיקו הסכמה ערבית למדיניות זו. חבריה סברו שיש למנוע את הכשלתו של 'הספר הלבן' בהיותו הכלם האחד והיחיד לעלייה היהודית. לפיכך שאפו לקבל מן הממשלה כל מה שאפשר ולנסות להשיג את מה שהובטח. הם דרשו אפוא הגשמת כל הנאמר ב'ספר הלבן' וחתרו לקבל התחייבות כי מדיניות זו סופית ומחייבת (בייחוד בעניין הפסקת העלייה ובנושא רכישת קרקעות).⁶⁶ אולם גם האסתקלאלים סירבו להכיר רשמית ב'ספר הלבן' – אם מחוסר אומץ לב פוליטי ואם משיקולים של תמיכת דעת-הקהל.⁶⁷

עמדתה של 'מפלגת הגוש הלאומי' היתה קרובה להכרה פורמאלית ב'ספר הלבן', אף יותר מזו האסתקלאלית. באביב 1944 החליטה הוועדה המרכזית של המפלגה כי ערכי ארץ-ישראל ראו

63 ראה, למשל: צראט, 2, 3, 4, 6 בנובמבר 1943.

64 דין-וחשבון מיפו, 27 באוקטובר 1943, אצ"מ S/25/64; תזכיר 'המפלגה הערבית הפלסטינית', 28 ביולי 1944, שם, 9063; תיק ג, מספר 1456, 17 באוקטובר 1943, ש"י חיפה, את"ה.

65 דפאע, 22 באוגוסט 1945.

66 דין-וחשבון מיום 23 באוקטובר 1943, אצ"מ S/25/64; א' ששון לד' בן-גוריון, 12 באפריל 1943, שם, 3140 II; תיק ג, מספר 1452, 15 באוקטובר 1943; תיק ג, מספר 1213, 4 באוגוסט 1943, ש"י חיפה, את"ה.

67 תיק ג, מספר 1452, 15 באוקטובר 1943, שם.

ב'ספר הלבן' תחליף להצהרת בלפור כהתחייבות פוליטית של ממשלת בריטניה – ודרשו את הגשתו.⁶⁸ הועלתה אף הצעה לפרסם הודעת תמיכה ב'ספר הלבן', אך רוב החברים חששו כנראה כי הצעד נועז מדי וטענו כי יש לפרסם הודעה כזו רק על דעתן של כל המפלגות.⁶⁹ גם מוסא אלעלמי, מנהיגם הבלתי-מוכתר של המשכילים הפלסטינים הצעירים, תמך ב'ספר הלבן'. הוא ומקורביו הודו בפני נציגים בריטים כי רוצים הם לראות את המשך ביצועה של המדיניות הגלומה בו. לדבריהם, אם תסטה ממשלת בריטניה מקו מדיני זה, יראו בכך הערכים משום הפרת אמונים. גם בדיניהם הפנימיים צדדו מוסא אלעלמי ותומכיו במדיניות 'הספר הלבן'.⁷⁰

הצהרותיהם של סטנלי וכווין

ב-10 בנובמבר 1943 הודיע שר-המושבות הבריטי, אוליבר סטנלי, כי בשל המלחמה לא ייתכן כי יספיקו להיכנס לארץ כל 75,000 היהודים שהורשו לעשות זאת ב'ספר הלבן' בחמש השנים שהוקצו להם (שעמדו להסתיים ב-31 במארס 1944). לפיכך החליטה ממשלתו להתיר עלייה יהודית גם מעבר לתקופה זו, עד אשר תושלם המכסה ולפי יכולת הקליטה הכלכלית של הארץ.⁷¹ שנתיים לאחר-מכן, ב-13 בנובמבר 1945, פרסם שר-החוץ הבריטי בממשלת הלייבור החדשה, ארנסט בורין, את הצהרת המדיניות של ממשלתו ביחס לארץ-ישראל.⁷² בהצהרה זו לא הוזכרה כלל מדיניות 'הספר הלבן'. שתי ההצהרות עוררו ביקורת חריפה בקרב כל הקבוצות הפוליטיות הערביות בארץ. בעלי ההשקפות השונות על 'הספר הלבן' אוחדו עתה במחאה ובחשש שממשלת בריטניה תחזור בה ממדיניות זו.

מאז נובמבר 1943 גיבשו מתנגדי 'הספר הלבן' מערכת-טיעונים חדשה. לדעתם, איבד המסמך מאז פרסומו הרבה ממעלותיו: העלייה לא פסקה בתאריך המובטח, רכישת קרקעות על-ידי יהודים נמשכה ולא הוחל בהענקת עצמאות לארץ. מסקנתם הייתה כי לא עלה בידיו לענות על התביעות הבסיסיות של ערביי ארץ-ישראל, ולכן יש להמשיך ולפסול אותו.⁷³ המתונים יותר ניסו לשכנע את ממשלת בריטניה שלא לסטות מן האמור ב'ספר הלבן'. הם טענו כי מחשבתם של ערביי הארץ על

68 טיוטת החלטה של הוועדה המרכזית של 'מפלגת הגוש הלאומי', ללא תאריך, ג"מ חטיבה 3893/65; ידיעות משכם, 2 במאי 1944, אצ"מ S/25/64

69 ידיעות ש"י, 2 באפריל 1944, אצ"מ S/25/64

70 דין-וחשבון של פקיד משרד-המושבות (ללא חתימה) על שיחה עם אחד ממקורביו של מוסא אלעלמי, 15 במאי 1945, CO/733/461 (part I), 75872 (part I); גורט (הנציב העליון) לסטנלי (שר-המושבות), 1 באפריל 1945 (מספר HC/300) על שיחה עם מוסא אלעלמי, pp. 105-106; FO/371/45377; ידיעות המחלקה הערבית, 27 ביוני 1945, את"ה.

71 סקר ארץ-ישראל (לעיל, הערה 4), עמ' 69.

72 שם, עמ' 102-99.

73 תזכיר 'המפלגה הערבית הפלסטינית', 28 ביולי 1944, אצ"מ S/25/9063; פלסטין, 21 במארס 1945.

פרטי המדיניות הגלומה בו אינה מעלה או מורידה, אך הם קיבלו אותה עקרונית כערוכה מינימלית לזכויותיהם שממנה לא יכולה להיות נסיגה.⁷⁴ לאחר פרסומה של הצהרת המדיניות של פוין אימצו גם הקיצונים עמדה זו. ערביי ארץ-ישראל חששו שאי-הזכרתו של 'הספר הלבן' משמעותו כי המדיניות החדשה עלולה לבטל את הישגיהם של הערבים שבאו בו. הם ניסו אפוא ליצור את הרושם כי מאז ומעולם הסכימו עם מדיניות 'הספר הלבן'. לטענתם, היה ברור לשני הצדדים (ערביי ארץ-ישראל וממשלת בריטניה) כי זו המדיניות המוסמכת בנושא ארץ-ישראל ואין לשנותה.⁷⁵ כניסתה של ארצות-הברית לדיון בשאלת ארץ-ישראל ב-1946 (עם כינונה של ועדת-החקירה האנגלית-האמריקנית) והעברת הנושא לטיפול האו"ם ב-1947, הגבילו את הבלעדיות הבריטית בקביעת עתידה של הארץ. על כן שוב לא היתה מוחלטת יכולתה לבצע או שלא לבצע את מדיניות 'הספר הלבן'.

*

על אף הברלי הגישות, לכאורה, כלפי 'הספר הלבן', נותרו בעינן שתי נקודות-מוצא שעליהן הסכימו רוב רובם של הארגונים הפוליטיים: אי נכונות להכיר בו רשמית ודרישה למימוש כל הנאמר בו. עמדה זו נראית כסתירה פנימית, אולם נקל להבינה על רקע התפיסה שהתגבשו בקרב ערביי הארץ כלפי 'הספר הלבן' כמחצית השנייה של מלחמת-העולם, דהיינו: ראייתה כמדיניות בריטית מחייבת. אולם הם ראו מדיניות זו כמחייבת אך ורק את הממשל הבריטי ולא את עצמם. מחברי המסמך — לטענתם של מקורות בריטיים — ראו בו אמצעי ליצירת תנאים שיאפשרו שיתוף-פעולה יהודי-ערבי, ואילו הערבים סברו כי היה זה מכשיר לבלימת ההיאחזות היהודית בארץ.⁷⁶ סעיפיו כווננו, לדעתם, רק ליהודים, ועל הממשלה לוודא את אכיפתם. הערבים, לפי תפיסה זו, היו פטורים מהבעת דעה: 'הערבים אינם צריכים להביע את הסכמתם לספר הלבן, מאחר

74 אדוארד עטיה (המשרד הערבי בלונדון) להנדרסן (ממשרד-החוץ), 1 באוגוסט 1945, FO/371/45378 pp. 188-189
 75 ראה: מושלי המחוזות למזכיר הראשי, דינים-וחשבונות דו-שבועיים לתקופת 1-15 בנובמבר 1945; CO/733/456/75156/119 (part II); פלסטין, 14, 15 בנובמבר 1945; דפאע, 14, 15 בנובמבר, 12 בדצמבר 1945.
 76 מקמייקל לסטנלי, דינים-וחשבונות חודשיים, 26 ביולי 1943 (מספר 895), CO/733/439/75156/143; תזכיר של ממשלת ארץ-ישראל, 'יומן האירועים הפוליטיים השוטפים בארץ-ישראל', 1 במאי 1943-31 בדצמבר 1944, CO/733/471/76320; דין-וחשבון על פגישה עם נכבד ערבי, 23 באוקטובר 1943, אצ"מ S/25/64; תיק ג, מספר 1213, 4 באוגוסט 1943, ש"י חיפה, את"ה; תזכיר של ממשלת ארץ-ישראל למועצת המלחמה המזרח תיכונית, 'המצב הפוליטי בארץ-ישראל', 1 במאי 1943, pp. 62-63, FO/371/34975.

שהממשלה התחייבה להגשימו בלי להתנות זאת בהסכמת היהודים או הערבים.⁷⁷ אף כי כבר תבעו להגשים את 'הספר הלבן', על כל סעיפיו, העדיפו הפוליטיקאים הפלסטינים והעיתונות לדרוש מן הממשלה ביצוע סעיף זה או אחר, כל פעם בנפרד.⁷⁸ כך ביקשו לטשטש במקצת את האופי הפאראדוקסאלי של דרישתם לבצע מדיניות שאין מסכימים (ואף מתנגדים) לה באורח רשמי. אולם במרוצת־התקופה הסירו גם סייג זה ודרשו את הגשתו של כל האמור ב'ספר הלבן'. ההבדלים בין הסיעות השונות בדבר טובתה או רעתה של מדיניות 'הספר הלבן' הצביעו אולי על מקומה של כל סיעה בקיצוניותה ובעוינותה לכריטניה, אולם הם לא שיקפו את יחסן האמיתי של הסיעות ל'ספר הלבן'. כל עוד דבקו הקבוצות השונות בשתי נקודות־המוצא שהוזכרו, היו ההבדלים בעמדותיהן חסרי משמעות לחלוטין.

מנוח בזכויות יוצרים

77 צראט, 29 במארס 1943.

78 ראה, למשל: אחמד חלמי ועוני עבד אלהאדי למקמייקל, 16 במארס 1942, CO/733/453/75072/9 (בנושא מכירת הקרקעות); עוני עבד אלהאדי לסטנלי, 20 בנובמבר 1943, (1943) CO/733/436/75113; פלסטיין, 25 בפברואר 1943 (בעניין העלייה); דין־וחשכון על פגישה עם נכבד ערבי, 23 באוקטובר 1943, אצ"מ S/25/64 (בעניין ביצועו של סעיף החקיקה).